

DİLİMİZİN TARİXİ - VARLIĞIMIZIN TARİXİ

Azərbaycanda etnik ad yalnız «alban» adı deyildi. Cənub hissə *atropatenlər*, şimal hissə *albanlar*, cənubda *Atropatena dili*, şimalda *Alban (Aran) dili* ifadələri işlənirdi. Ərəblərin Azərbaycanı müdaxiləsi ilə bütün bunlarda dəyişiklik olur. «*Türk*» etnik adı V əsrdən - Sasanilər dövründən kütləviləşməyə başlamışdı, Sasanilər Çindən İrana qədər böyük bir ərazidə yaranmış türk xaqanlığı ilə əlaqə saxlayır, bəzən qohumluq münasibətlərinə girməli olurdular. Bu minvalla Azərbaycan türklərini də «türk» adlandırdılar. Və digər tərəfdən, xaqanlığın öz dövründə xaqanlık türklərinin Azərbaycana axını davam etməkdə idi. Ərəblər şimalı-cənublu bu ölkəni də (Azərbaycanı) «türk ölkəsi» bilir və «türk ölkəsi» adlandırdılar. Lakin ərəblər cənub ərazilərindən tədricən şimala qalxdıqları və *Atropatena* sözünü öz şivələrində «*Azərbaycan*» şəklinə saldıqları, azərbaycanlıları qısa şəkildə *azəri* adlandırdıqları üçün bu istilahi şimal türklərinə də tətbiq etməyə başlamışdılar. Ona görə də «*türk*» istilahi yalnız «*Alban*» adını deyil, «*madalı*» və «*atropatenalı*» adlarını da əvəz etməyə başlamışdı. Eyni vəzifəni *azəri* sözü də yerinə yetirməkdə idi. Bu istilahların işlənməsi, bəzi tarixçilərin qeyd etdiklərindən fərqli olaraq, «VIII-IX əsrlərdən sonra» yox, erkən başlamışdı - *türk* sözü V, *azəri* sözü VII əsrdən. Xalqın və onun dilinin təşəkkülü cənublu-şimalı vahid proses kimi birlikdə getmişdir. İskəndərin işğalı dövründə, Parfiya asılılığı dövründə, Sasanilər dövründə, ərəb istilası dövründə daim şimala cənub birlikdə olmuş, bir canişinlikdə birləşdirilmişdir. Ona görə də tək cənub atropatena və ya alban dilinin təşəkkülündən deyil, söhbət hər iki ərazinin birgə türk-azəri dilinin təşəkkül və inkişafından gedir. Bu dil artıq V əsrdə bütövlükdə ümumxalq dili şəklində təşəkkül tapmışdı. VI-VIII əsrlər şifahi ədəbi dilin təşəkkül və inkişafı dövrü kimi tarixə daxil olur. Gəlmə türk tayfalarının hamısı yaxın və qohum tayfalar idi, dilləri birbirindən az fərqlənirdi. Odur ki heç bir tayfanın yeni gəlişi ədəbi dilin təşəkkülü yolunda ağırlıq törətməmişdir. Əksinə, fars ənənəsi, ərəb asılılığı sadə xalq dilini yazıda ağırlaşdırırdı. Sonrakı əsrlərdə xalq bu təsirdən, bu ağırlıqdan xilas olmağa çalışmış və buna tədricən müvəffəq olmuşdur. Ona görə də etnogenezi iki mərhələyə ayırmaq məntiqli deyil. Vahid etnogenezin təşəkkülü V əsrə aiddir. Səlcuq oğuzları Azərbaycanda geniş məskən salmamış, müəyyən müddət yaşasalar da, Kiçik Asiyaya irəliləmişlər. Onların dilniq təsiri də daha çox Azərbaycanın qərb qrupu şivələrində müşahidə olunur. Q.Qeybullayev Anadoluda türk dilinin təşəkkülü ilə Azərbaycanda türk dilinin təşəkkül spesifikasiyasını fərqləndirməkdə tam haqlıdır və bu cəhətdən bir çox tarixçi və dilçilərdən yüksək dəyər alır: «Türkiyədə və Azərbaycanda etnik proseslərin fərqli cəhətləri vardır. Türkiyə ərazisində həqiqətən tam türkləşmə prosesi getmişdir və bu proses həm də xristian dininin islamla əvəz olunması prosesi ilə yanaşı getmişdir. Azərbaycanlıların etnogenezinə türkləşdirmə (assimilyasiya) etnik prosesin xarakterik xüsusiyyəti olmamışdır, çünki burada türk etnosları əvvəldən aparıcı rol oynayırdı». (13;209) Bir tarixçinin dili ilə söylədiyimiz bu fikirləri

AZƏRİ DİLİ

*Qazənfər KAZIMOV, professor
Əməkdar elm xadimi*

biz dəfələrlə qeyd etmişik.

Qaynaqlar göstərir ki, *azəri dili* Azərbaycanın erkən türk əhalisinin dili olmuş, fars dilindən və pəhləvi şivələrindən fərqlənmişdir. «Əsrimizin 20-ci illərinə kimi və daha sonra tarixi ənənə azəri məfhumunu azərbaycanlıların adı ilə bağlamışdır». (4; 226)

Azəri dilini Azərbaycan türk əhalisinin dili sayanlara (Lestrençin və b.) etiraz etsə də, Ə.Kəsrəvi ərəb işğalından başlayaraq, Azərbaycanda işlənən dilin azəri dili olduğunu təsdiq etmişdir: «Kəsrəviyə görə, azərbaycanlılar islamıyyətin birinci əsrindən türk dili yayılana kimi azəri dilində danışmışlar». (11; 115) Bu fikrin hər iki başı, yəni azəri dilinin islamıyyətin birinci əsrindən yerli əhali «türkləşmə» qədərki dövrdə işlənməsi məntiqsiz olsa da, «*azəri*

dili» terminini VII-XIII əsrlər arasında Azərbaycan xalqının dilinin adı kimi təsbit etmişdir. Ə.Kəsrəvi və onun həmkarlarının fikrinə görə, birinci minillikdə Azərbaycan ərazisində yaşayan əhali farsların təsiri ilə fars dilinə çevrilmiş bir dildə danışmış və farslaşdırılmışlar. «Azəri dili» anlayışının mahiyyətinə düzgün varmadan onu fars dilinin bir qolu hesab edən Ə.Kəsrəvi nəzərə almamışdır ki, Azərbaycan ərazisində e.ə. III-I minilliklərdə və eramızın I minilliyində aborigen və gəlmə türklər o qədər güclü idi ki, onların dilini fars dili heç cür assimilyasiyaya uğrada bilməzdi. Əksinə, yerli türk dili Azərbaycan ərazisinə axan yeni türklərlə daha intensiv qaynaq-qarışmış və bir çox istilaçıları da türkləşdirmişdir. Ə.Kəsrəvi azəri dilinin mahiyyətində başqa dili dü-

şünsə də, bu, xalis türk dili idi və türk dili olmaqla hətta Azərbaycana köçürülən hakim ərəbləri də öz təsiri altına alır, onları türkləşdirirdi. Belə bir şəraitdə türk dilinin farslaşdırılmasından söhbət gedə bilməzdi. Ə.Kəsrəvi özü fakt qarşısında qalaraq yazırdı: «Azərbaycanda üç yüz ildən artıq hökmranlıq etmiş olan ərəblər nəinki bu ərazinin sakinlərinin dilini dəyişə bilməmiş, əksinə, özləri də dillərini itirib onlarla qarışmışlar» (11; 116) Tarixə azacıq nəzər salan hər kəs bilir ki, ərəbləri Azərbaycanda türklər assimilyasiyaya uğradıb türkləşdiriblər. Ona görə də Ə.Kəsrəvinin yuxarıdakı sözləri həqiqətdir. Bu həqiqət, eyni zamanda, məntiqli şəkildə sübut edir ki, o, bilə-bilə azəriləri irandilli hesab etmişdir. Ərəblərin Azərbaycana ilk gəlişi, Əl-Bəlazurinin qeydinə əsasən, Əş'əsin vaxtında olmuş, Azərbaycan əhalisi yəndən ərəblərə qarşı üsyan etdikdə Azərbaycana Kufədən xeyli ərəb göndərilmişdir. Bir qədər sonra yenə Azərbaycana Kufə, Bəsrə və Suriyadan bir sıra ərəb tayfaları köçürülmüşdür. Onlar Azərbaycanda istədikləri qədər torpaq sahəsi tutmuşlar. Lakin az sonra onların özləri arasında düşmənçilik yaranmış, bu düşmənçilik silahlı toqquşma ilə nəticələnmiş, yalnız Harun ər-Rəşidin zamanında sabitlik yaranmışdır. Ərəblər sonralar öz ölkələri ilə əlaqəni itirmiş, dillərini unutmuş, türk dilini mənimsəmiş, türk adətlerini öyrənmiş və türkləşmişlər. (12; 170-177)

Ə.Kəsrəvi fars şovinizminin ən qatı təbliğatçısı kimi deyirdi: «Bizim fikrimizcə, bundan sonra dəmir yolunun İranın şəhərlərini bir-birilə birləşdirməsi, habelə kəndlərdə məktəblərin açılması, mətbuatın kütləvi surətdə (kitab, məcmuə, qəzetin) yayılması ilə əlaqədar olaraq türk dilinin aradan çıxması Azərbaycanda xüsusilə nəzərə çarpacaqdır. Ola bilsin ki, bir-iki əsrdən sonra bütün iranlılar üçün bir dil olsun və türk, ərəb, kürd, mazandaran, gilən, sisan, simnan, bəxtiyar, lur, şüştər və digər ləhcələrin adlarından başqa bir şey qalmasın». (11; 120) Heç şübhəsiz, bu, alim uzaqgörənliyi deyildir və bu sözlər müəyyən dairələrə xidmət üçün söylənmişdir.

Azərbaycan ərazisində son iki min il ərzində türk dili getdikcə daha çox qol-qanad atdığı halda, bir sıra başqa etnoslar (tatlar, talışlar, ləzgilər, udinlər və b.) öz dillərini qoruyub saxlamışlar. Hind-Avropa mənşəli tayfalar Azərbaycan ərazisinə sonralar gəlmişlər: «Əslində, Hind-Avropa dil ailəsinə mənsub ari mənşəli tayfalar er. əv. II minillikdə Cənubi-şərqi Avropadan Orta Asiyaya gəlmişlər. Er.əv. 1700-1500-ci illərdə onların bir hissəsi - vedalar ayrılaraq Hindistana getmiş, indiki farsların, taciklərin, əfqanların, Pamirdə irandilli kiçik xalqların, kürdlərin, talışların, tatların, kiləklərin və s. ulu ocaqları isə Orta Asiyada və Əfqanıstanda qalmışlar. Er. əv. birinci minilliyin əvvəllərində farsların, kürdlərin, talışların, tatların, giləklərin və s. ari adlanan ocaqları İran ərazisinə gəlmişlər». (13; 39) Hind-İran dil qolu parçalandıqdan sonra İran qolu hazırkı İran yaylasının mərkəzində və cənubunda məskunlaşmış, e.ə. I minilliyin ortalarında İran ləhcələrində danışan bir sıra etnoslar Azərbaycanın şərq və qərb rayonlarına irəliləmiş (kursiv bizimdir - Q.K.), burada irandilli etnosların əsasını qoymuşlar.

(Davamı 2-ci səhifədə)

(Əvvəl 1-ci səhifədə)

Azərbaycan ərazisində qədimdən irandilli tayfalar olmamış, bu cür tayfalar e.ə. I minilliyin ortalarından gəlmişlər. Bunu İ.Əliyev özü də təsdiq edir: «İnamla deyə bilirik ki, əlimizdə elə bir fakt yoxdur ki, midiyalıların gəlmə element olduğunu sübut etsin. Lakin bunu deyə bilirik ki, hər hansı bir irandilli tayfa Midiya ərazisinə gəlmişdir». (14; 90)

Erkən orta əsrlərdə - Parfiya dövründə bir sıra irandilli tayfalar Azərbaycan ərazilərinə köçürülmüşdür. Lakin bunlar azlıq təşkil edirdilər. Ölkəmizin ərazisindəki tatlar, talışlar, kürdlər, lahiclar yenə də iki min il əvvəlki yerlərində yaşamaqdadırlar və yerlərini çox nadir hallarda dəyişənlər olmuşdur. Talış zonasından aşağılarda Gilan və Mazandaran dilləri yayılmışdır ki, bunlar pəhləvi ləhcələrindən sayılır. İran-fars şovinizmindən fərqli olaraq, Azərbaycanda heç bir etnosun dili sıxışdırılmır. Heç farslar da istədiklərinə nail ola bilməyəcəklər, çünki bir xalq nə qədər sıxsan, o o qədər güc toplamağa çalışacaqdır. Azlıq təşkil edib yeni gələn etnosların dili o zaman yerli dil ilə tez qovuşa bilər ki, onlar qohum dillər olsunlar. Azərbaycanlıların qədim dili olan azəri dilini pəhləvi dilinin dialektlərindən sayan alimlər qəsdən nəzərə almırlar ki, tarixin üzərinə o qədər qalın pərdə çəkmək olmaz. «...Azərbaycanın bir sıra əllamə alimlərinin təsdiqinə çalışdıqları nəzəriyyənin, yeni Azəri türklərinin fərdsən dönməsi «ideyası» Ulu Tarixin təkerlərinin altına zorla soxuşdurulan pazdır. Sürətlə axıb gedən, şütiyən Zaman qatarının polad təkerləri altına paz qoymağa səy göstərmək, özünü, öz hissi, duzsuz, əndamsız şəxsi varlığını təhlükədə qoymaq deməkdir. Yəni pazın əvəzinə özün düşə bilərsən u iti çarxların altına». (16; 214) Cənubi Azərbaycan əhalisinin dilindən bəhs edən ərəbdilli qaynaqlarda azəri termini tez-tez xatırlanır. Yaqut Həməvi (XP-XŞ əsrlər) göstərir ki, «onların (Azərbaycan əhalisinin - Q.K.) dilini əl-azəriyə adlandırırlar. Onu başqaları anlamır».

Yaqubi (IX əsr), Məsudi (X əsr) və başqaları da «azəri dili» haqqında məlumat vermişlər. (4; 222-223) Onlar bu dilin türk dili olduğunu qeyd etməsələr də, onu fars dilindən fərqləndirmiş və Azərbaycan ərazisində fars dili ilə yanaşı əsas dil olduğunu söyləmişlər. Çox zaman İran asılılığında olan ölkələrin hamısının dilini fars dili adlandırmış və yerli xalqın dili ilə rəsmi dövlət dili kimi istifadə edilən fars dilini eyniləşdirmişlər. Məsələn, Məsudi farslara tabe olan Azərbaycan, Ərməniyə, Arran, Beyləqan, Dərbənd, Rey, Təbəristan, Əl-Maskat, Şabiran, Curcan, Nisabur, Herat, Mərv kimi ölkə və vilayətlərin adını çəkərək yazır: «Bütün bu ölkələr vahid idarəyə, vahid hökmdara və vahid dilə malikdir. Onların dilləri bir sıra fərqlərə baxmayaraq, birdir, çünki yazdıqları hərflər eynidir, hərflərin birləşməsi də eynidir. Ancaq digər nisbət-də götürəndə bunlar, məsələn, (necə ki), pəhləvi (əl-fəhləviyə), dəri (əl-dəriyə), azəri (əl-azəriyə) və başqaları fars dilindən fərqlənirlər». (4; 224) Göründüyü kimi, müəllif bütün bu ərazilərdə işlədilmiş əlifba ilə dilləri eyniləşdirmiş, dillər arasındakı kəskin fərqlərə ciddi diqqət yetirə bilməmiş, onları bir-birinə yaxın saymış, lakin son məqamda yenə fərqləndirməyə məcbur olmuşdur.

Azəri dilini fars dili hesab edənlərin söykənəcəkləri ondan ibarətdir ki, azəri adlı farsdilli bir tayfa olmuşdur və azəri dili ifadəsi də onların dilinin adı kimi yayılmışdır. Bunun əksinə, belə bir fikir də var ki, *azəri* sözü «dilləri bizim dilin kökündə dayanan» *as* tayfa adından və *ər* sözündən ibarət olub (sondakı *-i* mənsubiyyət bildirən şəkilçidir), 'as örləri' deməkdir. (15;3) Bu aslar haqqında əfsanələr böyükdür və onlar bütün Asiyanın, hətta uqor-fin dillərinin kökündə dayanan bir tayfa kimi səciyyələndirilir. İranşünaslar isə, dediyimiz kimi, azəriləri İran tayfalarından biri hesab edib irandilli əhali saymışlar. Biz qeyd etməkdə istərdik ki, bəlkə də *Azərbaycan* sözünü əfsanəvi qədim aslarla bağlamaq olar, lakin bu xalq və onun dilini farsdilli güman edilən bir tayfa adı ilə heç cür əlaqələndirmək mümkün deyildir. Çünki tarixin az-çox ya-

zılı mənbələri olan son beş min ili ərzində Azərbaycanda və hətta yaxın ətraf ərazilərdə *asər* və ya *azəri* adında türk və ya irandilli geniş yayılmış aparıcı bir tayfaya təsadüf edilməmişdir.

Azəri sözü tayfa adı olmayıb *Azərbaycan* sözündən yaranmışdır - *Azərbaycan* sözünün qısaldılmış forması kimi təşəkkül tapmışdır.

Antarpatianu və *Atropatena* sözləri uzun müddət unudulmamışdır. Monqol basqınlarını gözləri ilə görmüş Gəncəli Kirakos 1241-ci il hadisələrindən bəhs edərək yazır: «Onlar (monqollar - Q.K.) getdikcə farsların bütün ölkəsini, Atropatani, Deyləmi dağıtdılar, qarşılarında bir maneə qalmasını deyər, hamısını bir-bir yağma etdilər». (5; 162) Buradakı *Atropatani* sözü, təbii ki, erməni tələffüz formasıdır və bu tələffüz sözün birinci hecasındakı *An* allah adının «n» samiti düşdükdən sonra irəli çıxan «dz» qovuşuq səsinin birinci komponentinin karlaşmış variantı (a>t) saxlanmışdır. Ərəblər isə həmin qovuşuq səsin ikinci komponentinə öz dillərinin xarakterinə uyğun olaraq üstünlük vermiş, sözü *Adzirbican* - *Azirbican* - *Azərbaycan* şəklində tələffüz etmişlər. *Azəri* sözü bu sözdən, bu tələffüzdən yaranmışdır.

Təbii ki, ərəb işğalına qədər və sonralar da müxtəlif dil mühitində (yerlilərin, qonşuların, gəlmələrin dilində) *Atropate-*

«Xətib Təbrizi danışdı ki, Nemanda (şəhərdə) Mərrinin məscidində mən onun (Əbül Ülanın) qarşısında oturmuşdum və ona kitabdan nə isə oxuyurdum. O (Xətib Təbrizi) dedi: «Mən iki il idi onun yanında qalırdım. Öz ölkəmdən heç kimi görməmişdim. Bu zaman birdən namaz qılmaq üçün məscidə daxil olan bir qonşumu gördüm və onu tanıdım. Şadıqdan əhvalım tamam dəyişdi. Əbül Üla mənə dedi: «Sənə nə oldu?» Mən ona cavab verdim ki, iki ildir, öz ölkəmdən heç kimlə görüşməmişəm. Bir qonşumu gördüm. O mənə dedi: «Get, onunla söhbət elə». Mən dedim: «Qoy dərsimi qurtarım». O dedi: «Dur, mən səni gözləyəyəm». Mən durdum və onunla (qonşumla) xeyli azəri danışdım və nə istəyirdim, hamısının haqqında soruşdum. Mən qayıtdım və onun (Əbül Ülanın) hüzurunda oturdum. O dedi ki, bu nə dildir? Mən dedim: Bu, Azərbaycan əhalisinin dilidir. O dedi, mən (bu) dili bilmirəm və başa düşürəm. Ancaq sizin bütün söhbətinizi əzbər yadda saxlamışam. Bundan sonra o bizim bütün danışdıqlarımızı sözbə-söz təkrar etdi. Qonşum hədsiz dərəcədə təəccüb etdi və dedi, o ona məlum olmayanı necə əzbər öyrənə bilməmişdir». [463, s.145-146] (6; 129)

Ə.S.Sumbatzadə bu gözəl mətni öz əsərində vermiş və azəri dilinin İran dillərindən biri olduğunu sübuta çalışmışdır. Hətta XIII əsrin birinci rübünədək yaşa-

sitatla bağlı şərhələrinə qayıtmasaq da, tarixçinin öz xalqının və onun dilinin tarixi barədə bu qədər yanlış və bəsit düşüncələrə malik olduğunu (bax: 6; 129-130) düşündükcə heyərlənməyə bilmədik. M.Mahmudov və T.İ.Hacıyevdə biz bir elementin ərəb əlifbasından düzgün əxz olunmadığını güman edirik. Biz bu fikirdəyik ki, mahiyyətlə çox bağlı olan söz *azəri* yox, *azərbi* şəklində oxunmalı idi və bu cəhətdən Ə.Sumbatzadə ərəb əlifbası ilə sözü düzgün vermişdir: *ba-l-azərbicidē*. Sözü bu şəkildə oxunuşu ona görə doğrudur ki, bu söz *Azərbaycan* sözündəndir, *Azərbaycan* sözünün bir hissəsidir və «*Azərbaycan* sözünün sifət kimi işlənen formasıdır» dedikdə bizim mövqeyimizə müvafiq şəkildə geniş düşünülənməmiş olsa da, T.Hacıyev həqiqətin üstünə gəlib çıxmışlar. Bütün bunlar göstərir ki, *azəri* sözü *as* və ya *az* tayfa adı ilə deyil, *Azərbaycan* sözü ilə bağlıdır və o da aydın olur ki, bu söz birdən-birə tapılmamış, ilk dövrlərdə ərəblər *Azərbaycan dili* anlayışını *azərbi dili* şəklində işlətməmiş, tədricən «b» samiti də atılmış, *azəri dili* ifadəsi təşəkkül tapmışdır.

Beləliklə, *azəri* sözü ərəb istilasından intesiv şəkildə işlənməmiş və o gündən ki ərəblər bütün ölkəni «Azərbaycan» adlandırmağa başlamışlar, o gündən də dilimizdə bu kökdən «-al-azəriyə» - azəri dili demişlər. Etimoloji cəhətdən *Azərbaycan* sözünün kökündə nə durursa, «*azəri*» sözündə də o durur. Bu söz 1300 ildir ki, işlənməkdədir.

Bəs necə olmuşdur ki, «türk dili» ifadəsi bunu üstələmişdir?

Görünür, *azəri dili* bir termin kimi daha çox ərəb təhsillilərin dilinə məxsus olmuş, ərəblər Azərbaycanda öz mövqeyini itirdikdən sonra «azəri» sözü də işləkliyini zəiflətməmişdir. Lakin bu söz işləkliyini zəiflətsə də, tamamilə unudulmamış və bütün sonrakı minillik boyu daim Azərbaycan türk dilinin yığcam ifadə vasitəsi kimi gərəklilik olmuşdur. XIII əsrdə elmi ədəbiyyatda öz izini saxladığı kimi, XIX əsr mənbələrində də özünə yer tapmışdır. Şübhə etmirik ki, arada olan beş əsrlik mənbələrdə də bu söz işlənməmiş deyildir. Lakin bu da bir faktdır ki, X-XII əsrlərdə «türk dili» ifadəsi üstün mövqə qazanmış, «azəri» sözünün işləkliyini məhdudlaşdırmışdır.

Y.B.Yusifov Yaqut Həməvinin (XII-XIII əsrlər) azəri dili haqqında məlumatını xatırladıq qeyd edir ki, bundan sonra «Azəri dili haqqında qaynaqlarda daha məlumat verilmir. Bu dövrdə (XII-XIII əsrlər), yəqin ki, «*azəri dili*» anlayışı «*türk dili*» anlayışı ilə əvəz olunur». (4; 225-226) Mühüm bir problem kimi bu da maraqlıdır ki, bütün türk xalqlarının dili *türk dili* olduğu halda, nə üçün *türk dili* ifadəsi bilavasitə yalnız bizim dildə, bizim dil üçün mühafizə olunmuşdur?

Əvvəlcə onu qeyd edək ki, yuxarıdakılardan belə bir nəticə çıxarmaq olmaz ki, *türk dili* ifadəsi XIII əsrdə yaranmışdır. VI əsrin ortalarında - 550-ci ildə Bumin xaqan I Göytürk dövlətini yaratmış və rəsmi olaraq «*türk*» sözünü öz dövlətinin adı kimi qəbul etmişdi: dövlətləri *türk dövləti*, dilləri *türk dili* adlanırdı. VI-VII əsrlərdə 80 il ömür sürən bu dövlət sonralar öz müstəqilliyini itirmiş, 630-680-ci illər arasında əhali 50 il Çin tabeliyində olmuşdur. 681-ci ildə müstəqillik qazanaraq II Göytürk dövlətini (681-744) yaratmışlar. Bu zaman Göytürk dövləti öz ərazilərini daha çox genişləndirmişdir. VIII əsrin ilk günlərində (701) türklər artıq şimaldan Sasanilərin keçmiş sərhədlərinə gəlib çıxmışdılar. Bu dövrdə Azərbaycan və Aran ərəblərin işğal altında idi.

Elə bir dövr idi ki, ərəblər Azərbaycanı bütöv görür və onun «qədimdən türk yurdu» olduğunu yaxşı bilirdilər, dəfələrlə yerli əhali ilə toqquşmalı olmuşdular. Bir tərəfdən də yeni türk axınları davam etməkdə idi. Aramsız olaraq türklər türk yurduna axışdılar. Buna görə də ərəblər təbii, qanuni, məntiqli bir iş görmüş, fərqləndirmək üçün türkdilli Azərbaycan əhalisini *azərilər*, əhalinin dilini *azəri dili* adlandırmışlar. Lakin «*azəri*» sözünün rəsmi işlənmə imkanları türkdilli əhalinin öz dillərini «*türk dili*» adlandırmasına mane olmamış, yuxarı dairələrdə daha çox «*azəri dili*», geniş xalq arasında «*türk dili*» sabitləşmişdir.

(Davamı var)

AZƏRİ DİLİ

na dili, azəri dili, Arran dili, türk dili və s. terminlər paralel işlənməmişdir. Cənub *Azərbaycan* idi, lakin elə bir vəziyyət yaranmışdı ki, ara-sıra «*Arran*» sözü işlədilsə də, ərəblər üçün «şimal» və «cənub» söhbətləri yox idi, ərəblər Arranı da «*Azərbaycan*» adlandırırdılar. Vahid Azərbaycan var idi və bunu mənbələr də təsdiq edir. N.Vəlixanlı bu cəhəti xüsusi nəzərdən keçirərək yazmışdır: «...ərəb müəllifləri Zaqafqaziyanın işğalı ilə bağlı hadisələri qeyd edərək, Arran - Albaniya ərazilərini həm də *Azərbaycan* adlandırırdılar. Faktlara diqqət yetirək. Əl-Kufiyə görə, «əl-Ədiyyə (ibn Aliyyə əl-Kindi) (Ömər ibn-Əbd əl-Əzizlə göndərilmişdir, 717-720-ci illər - N.V.) Azərbaycan ölkəsinə yollanmış və Beyləqanda yerləşmişdir... Əl-Haris ibn Əmr (Ədiyyədən sonrakı hakim, yenə Ömər ibn-Əbd əl-Əziz tərəfindən təyin edilmişdir - N. V.) Azərbaycan ölkəsinə yollandı və Bərdədə dayandı. Əl-Cərrəh ibn-Abdullah əl-Həkəmənin (722-725, 729-730-cu illərdə Azərbaycan hakimi) Şəkiyə gəlişini xatırlayaraq, əl-Kufi yazır: «O (xəlifə Hişam - N. V.) əl-Cərrəh ibn-Abdullahə əmr etmişdi ki, Azərbaycanda qalsın». Əl-Təbəri və İbn əl-Əsirin məlumatına görə, 91-ci ildə (709-710) Məsləmə ibn-Əbd əl-Malik türklər (başqa sözlə, xəzər) əleyhinə yeni yürüş təşkil etdi «və Azərbaycan vilayətində əl-Babı öldürdü, şəhərlər və qalalar işğal etdi». (9; 80)

Bunlar çox maraqlı və çox aydın faktlardır. 1300 il əvvəl Azərbaycanın bu cür bütövlüyü onun vahid xalqından, vahid dilindən xəbər verir. Xalqın dili türk dili idi. Türklər Qara dənizin və Xəzərin şimalında, bütün Orta Asiyada, Altaydan Balkana qədər geniş ərazidə yayılmışdılar. Ona görə də fərqləndirmək üçün ərəblər «Azərbaycan» dedikləri bu ərazidə işlədildiyi *«al-azəriyə» - azəri dili* adlandırdılar və bu, son dərəcə uğurlu bir tapıntı idi. Əgər Ə.Kəsrəvi kimilərin qərəzli və yanlış iddiaları olmasa idi, tarixçilərimiz bu uydurmalara uymasa idilər, bu addan vaxtilə (XX əsrin 90-cü illərində) azərbaycanlılar imtina etməklə (və ya onları buna məcbur etməklə) böyük səhvə yol verməz, Azərbaycan ziyalıları arasında «türk dili» və ya «Azərbaycan dili» söhbətləri ilə ixtilaf yaranılmazdı.

XI əsrin görkəmli Azərbaycan alimi Xətib Təbrizinin (1030-1108) öz müəllimi Əbül Üla Mərrə ilə məşhur söhbətində azəri dilinin «Azərbaycan əhalisinin dili» kimi təqdim edilməsi «azəri dili» dedikdə türk dilinin nəzərdə tutulduğuna əyani misaldır. Söhbətin məzmunu belədir:

miş Yaqut Həməvinin (1179-1229) yuxarıda verdiyimiz fikri də nəticə çıxarmaq üçün «əsas verməmiş», müəllif azəri dilinin birdən-birə türk-monqol təsiri ilə izsiz yox olduğu qənaətinə gəlmişdir. Azərbaycan ərazisindəki ən xırda irandilli etnoslar bu günə qədər yaşadığı halda, «Azərbaycan əhalisinin dili» olan azəri dili yox olub aradan çıxmış, heç bir iz qoymamışdır. Bütün axtarış və tədqiqatlarında düzgün yol tutan Q.Qeybullayevin «azəri dilini müasir talışların dili saymaq olar» (13; 224) ifadəsi də onun yaradıcılığı üçün ciddi qüsurdur. O, azəri dilini irandilli bir tayfanın dili hesab etdiyi üçün bu dilin Cənubi Azərbaycan - Atropatena ərazisində geniş yayıldığını söyləyənlər alimlərin - S.Y.Qasimova, A.P.Novoseltsev və başqalarının fikirləri ilə razılaşmamış, onun geniş yayıla bildiyinə şübhə ilə yanaşmışdır. (13; 225)

Heç bir alim Xətib Təbrizi ilə Əbül Üla Mərrinin söhbətindəki bir məqama düzgün diqqət yetirməyib. Xətibin dediyi sözü yanlış olaraq *azəri dili* şəklində izah etmişlər. Mətnə *azəri* yox, *azərbi* sözü işlənməmişdir. Ə.Sumbatzadə həmin əhvalatın ilk mənbəyini göstərməklə rus mətni içərisində sözün həmin mənbədə necə yazıldığını da ərəb qrafikası ilə qeyd etmişdir. Müəllif yazır: «Verilmiş parça ilk növbədə Əbdülkərim ibn-Məhəmməd əs-Səmaninin (1114-1166) «Kitab-əl-ənsab» əsərində mühafizə olunmuş, Xətib Təbrizinin öz yerlisi ilə söhbət dilindən bəhs olunarkən *ba-l-azərbicidē*, b. s. «azəri dilində» ifadəsi qeydə alınmışdır». (6;129) T.İ.Hacıyev M.Mahmudovun «Pi-yada... Təbrizdən Şama qədər» (1982) əsərində əsaslanaraq həmin sözü *azərbi* şəklində göstərmişdir. Müəllif eyni əhvalatı xatırlayaraq sözün işləndiyi cümləni belə vermişdir: «Ayağa qalxdım və azərbi dilində onunla xeyli söhbət edib mənə maraqlandıran hər şeyi ondan soruşdum». Müəllif yenə M.Mahmudova əsaslanaraq yazır: VII əsrdən məlum olan mənbələrdə ərəblər Azərbaycana *Azərbaycan* demiş və sifət məqamında həmin sözü *azərbi* şəklində işlətmişlər». (23;5) Burada T.İ.Hacıyevin *azərbi* dilini «Azərbaycan əhalisinin türk dili» adlandırması bizi maraqlandırmır - dilimizin tarixinə az-çox bələd olan şəxs başqa cür düşünə bilməzdi. Bizi maraqlandıran sözün həm formaca, həm də məzmunca əsasən düzgün mənalandırılmasıdır. Ə.Sumbatzadə sözün yazılışını düzgün vermiş, lakin onun oxunuşunu təhrif etmişdir, dilin mahiyyətini isə məlum mənfur konsepsiyanın mövqeyindən izah etmişdir. Ə.Sumbatzadənin həmin